

УДК 378.159.923.2:331.54(045)

DOI: 10.31339/2617-9598-2019-1(3)-15-23

Барчі Беата Василівна

кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології,
Мукачівський державний університет

АНТИЦИПАЦІЯ ЯК УМОВА ПРОГНОЗУВАННЯ, ВИБОРУ ТА РЕГУЛЯЦІЇ МАЙБУТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

***Анотація.** У статті розкрито теоретичний аспект антиципації як умови прогнозування, вибору та регуляції майбутньої діяльності; проаналізовано регулятивну, когнітивну та комунікативну функції антиципації, висвітлено основні теоретичні підходи до розуміння поняття антиципації. Описано п'ять рівнів антиципації: субсенсорний, сенсомоторний, перцептивний, рівень уявлення (вторинних образів), мовно-розумовий. Підкреслено роль та значення необхідності цілеспрямованого розвитку компонентів здібності до професійної антиципації та необхідність передбачати можливі психологічні труднощі антиципаційної спроможності майбутніх фахівців. Визначено, що для розвитку конкретних індивідуально-психологічних детермінант, що взаємопов'язані з професійною антиципацією, можна використовувати тренінг навичок спілкування, тренінг вирішення проблем чи постановки досягнення цілей, тренінг життєстійкості. Окреслено антиципацію як здатність, що пов'язана з потребова-мотиваційними та смисловими характеристиками особистості.*

***Ключові слова:** антиципація, передбачення, психічне відображення майбутнього, прогнозування.*

Постановка проблеми. Сучасні умови життя пред'являють високі вимоги до підготовки спеціалістів у будь-якій сфері професійної діяльності, що викликане необхідністю підвищити конкурентоздатність випускників ЗВО на ринку праці. На сьогодні ефективно діючим є спеціаліст, що адекватно реагує на нові соціальні очікування, мобільний, здатний до професійного самовдосконалення. У зв'язку з цим актуальності набуває питання формування адекватного ставлення до якісної характеристики майбутньої професійної діяльності у студентів спеціальності «Психологія», професійна діяльність яких є надзвичайно важливою і передбачає високу особисту відповідальність за її результати.

Важливим завданням у підготовці майбутніх фахівців-психологів стає вивчення їхніх професійних очікувань та уявлень щодо майбутньої професійної діяльності протягом навчання у ЗВО, спостереження за динамікою та змінами у їхній структурі, тому що професія психолога відрізняється особливими вимогами до фахівця: він має бути підготовлений до практичної роботи з людьми різного віку, досвіду, соціального статусу.

Яскравим проявом антиципування у студентський період є уявлення студентів про свою майбутню професійну діяльність та ставлення до неї.

Визначальну роль ставлення фахівця до професійної діяльності підкреслюють дослідники Е. Ф. Зеєр, Д. М. Завалишина, О. М. Іванова, Є. А. Клімов, А. В. Карпов, М. С. Пряжніков, А. К. Маркова, Л. М. Мітіна, Н. В. Кузьміна, С. П. Бочарова, Б. Ф. Ломов, Г. С. Костюк та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема антиципації ще досить нова і недостатньо вивчена. Термін «антиципація» був введений у психологію німецьким ученим Вільгельмом Вундтом в 1880 р. Сутність антиципації та механізм її прояву пояснюється дослідниками по-різному. З одного боку, з проблемою антиципації зіткнулися вчені, які працюють у галузі нейро- та психофізіології. З цієї точки зору антиципацію розглядають як здатність до випереджаючого відображення, що проявляється в очікуванні організмом певної ситуації та відповідно прийняття певної пози, здійснення певних рухів (П. К. Анохін, Т. Ф. Базилевич, Н. А. Бернштейн, Н. Н. Ладигіна-Коте, Н. Н. Поддьяков та ін.).

З іншого боку, проблема антиципації розроблялась вченими й на власне психологічному рівні. Ці дослідження були проведені перш за все у зв'язку з вивченням мислення, де антиципація трактується як уявлення в свідомості людини у схематичній формі, відповідь на будь-яку проблему ще до того, як вона буде реально розв'язана. Процеси антиципації аналізуються як мислительні в працях А. В. Брушлінського, М. І. Воловікової, Б. Ф. Ломова, О. М. Матюшкіна, Л. О. Регуш, С. Л. Рубінштейна, Е. М. Суркова, Б. М. Теплова [5].

У ХХ ст. у зв'язку з дослідженнями фізіології поведінки тварин і людини, пізнавальних процесів, творчої діяльності для позначення ефектів антиципації з'явилися терміни «попереджувальна діяльність» (І. П. Павлов), «випереджальне відображення» (П. К. Анохін), «модель потрібного майбутнього» (Н. А. Бернштейн), «інтерполяція» (Ф. Бартлетт), «екстраполяція» (Л. В. Крушинський), «ймовірнісне прогнозування» (І. М. Фейгенберг), «прогностична здатність» (Л. А. Регуш) та ін. У фундаментальній праці Б. Ф. Ломова та Є. Н. Суркова узагальнено й систематизовано дані, що стосуються проблеми антиципації, а також наведено визначення, що стало класичним для вітчизняної психології: «Антиципація – це здатність (в найширшому сенсі) діяти і приймати ті чи інші рішення з певним часово-просторовим випередженням щодо очікуваних, майбутніх подій» [2; 5].

Приємно відзначити також те, що останнім часом інтерес до спеціального дослідження антиципації з'явився і серед українських психологів. Ще на початку 90-х років минулого століття автор цієї роботи був практично єдиний в Україні, хто спеціально досліджував проблему антиципації [6]. Нині коло українських дослідників психологічних аспектів антиципації досить швидко розширюється [2; 4; 8].

Як добре видно з викладеного вище, термін «антиципація» впевнено рухається до домінуючого становища серед термінології психологічної науки, якою описуються

різноманітні прояви стосовно фактора майбутнього. І в цьому контексті виникає питання про те, якого, так би мовити, максимального термінологічного статусу слід надати поняттю «антиципація» серед поняттєво-категоріального апарату сучасної психології.

Мета статті – проаналізувати історію входження поняття «антиципація» у психологічну науку і виокремити основні тенденції його еволюції в термінологічному апараті психології.

Виклад основного матеріалу. Сутність антиципації зводиться до того, що з її допомогою здійснюється таке відображення дійсності, у результаті якого в мозку людини не тільки фіксуються і засобами мови оформляються стан навколишнього середовища, значення тих чи інших впливів у момент безпосереднього сприйняття, а й проглядаються їх динаміка, тенденції розвитку, імовірні зв'язки й відносини в майбутньому. Таким чином, антиципація є «універсальний механізм психічної організації людини», що дає змогу у відповідь на стимули, що діють в сьогоденні, передвгадувати або передбачати події, що ще не настали, використовуючи накопичений у минулому досвід.

У феномені антиципації зв'язуються воєдино збереження минулого, відображення сьогодення та уявлення майбутнього. У цьому сенсі антиципація має універсальне значення для всіх форм людської діяльності. Відповідно антиципування поширюється на різні сторони життєдіяльності суб'єкта [4].

Л. О. Подкоритова зазначає [6], що антиципація є не лише здатністю до передбачення, а й особливим психічним процесом, за своєю природою ближчим до пізнавального, а також результатом випереджального сприйняття. Під час дослідження процесу становлення фахівця велике значення відіграє уява, що впливає на його регуляцію майбутньої діяльності [2].

Системний підхід до визначення антиципації дозволив виділити її основні функції: регулятивну, когнітивну, комунікативну. Саме на цих трьох функціях зосередив увагу Є. Сергієнко, тоді як Б. Ф. Ломов і Є. Н. Сурков виділяли тільки когнітивно-регулятивні аспекти процесу антиципації [5].

У визначенні Б. Ф. Ломова та Є. Н. Суркова, яке наводилося вище, на перший план виступає **регулятивна функція** антиципації, яка проявляється в обмеженні ступенів свободи живої системи відповідно до просторово-часової структури середовища. У зв'язку з прогнозованими змінами умов зовнішнього середовища здійснюється випереджальна підготовка, прогноз результатів дії та побудова її програми. Все це визначає напрям і характер поведінки в ситуації, що склалася. Антиципаційним процесам належить провідна роль в регуляції діяльності людини. Саме антиципація забезпечує формування суб'єктом мети, планування і програмування діяльності, прийняття рішення, здійснення контролю.

Когнітивна функція антиципації пов'язана зі здійсненням різних пізнавальних процесів; це передбачення, очікування тих чи інших подій. У сприйнятті, яке здійснюється в

теперішньому часі, завжди є момент антиципації, тобто віднесеність до майбутнього. На думку У. Найссера, дослідницька активність суб'єкта направляється передбачувальними схемами, які є планами перцептивних дій. У результаті взаємодії схем з наявним середовищем отримана інформація модифікує вихідну передбачувальну схему. Змінена схема спрямовує подальше сприйняття.

Третя функція антиципації – **комунікативна**. Будь-яке спілкування між людьми, їх взаємодія – це готовність підкоритися або враховувати соціальні та культурні норми, здатність миттєво дізнаватися емоційні стани інших, оцінювати соціальний контекст. Отже, комунікативна функція антиципації полягає в готовності, плануванні, передбачуваності процесів спілкування. Без цієї функції важко припустити існування будь-якої комунікації.

Процеси антиципації беруть участь у процесі уяви. За гіпотезою У. Найссера, образи уяви є планами збору інформації з потенційно доступного оточення, є реалістичним передбаченням майбутнього.

Антиципація впливає на мнемічні процеси. Прогнозування є істотним компонентом запам'ятовування, збереження і відтворення інформації. Як показують дослідження Б. Ф. Ломова, провідна роль у процесі селекції інформації для запам'ятовування належить тим передбаченням і планам, які людина буде в процесі поведінки. Інформація, закладена в пам'ять, під час збереження видозмінюється, реорганізується і в зміненому вигляді включається в новий процес антиципації. Селекція інформації з пам'яті в процесі відтворення теж залежить від змісту антиципованого майбутнього [5].

З процесами антиципації тісно пов'язане мислення. Процес мислення, як зазначає А. В. Брушлинський, «є шукання і відкриття істотно нового», яке здійснюється у формі прогнозування. Прогноз шуканого водночас розглядається як детермінанта, що визначає напрямок пошуку невідомого [3]. На цій підставі Б. Ф. Ломов і Є. Н. Сурков вважають за можливе говорити про єдність мислення і прогнозування. На їхню думку, мислення – це перш за все передбачення. Таким чином, антиципація, яка базується на функції роботи мозку, що «забігає» вперед, є проявом пізнавальної активності суб'єкта [5; 8].

Залежно від типу задач, що визначають ті чи інші конкретні дії, та критеріїв, якими людина користується при їх вирішенні, Б. Ф. Ломов і Є. Н. Сурков виділяють п'ять рівнів антиципації: субсенсорний, сенсомоторний, перцептивний, рівень уявлення (вторинних образів), мовно-розумовий [5; 8].

Кожен рівень антиципації відповідає певному рівню складності поставлених завдань. На кожному наступному рівні збільшується часова перспектива здійснюваних прогнозів. Ускладнюється зміст самого процесу антиципації, змінюється склад психічних процесів, на основі яких вона відбувається.

Автори зазначають, що в назві рівнів міститься деяка умовність. Вони (за винятком рівня, який позначений як «сенсомоторний») позначають переважні когнітивні компоненти антиципації, але не вказують особливостей психічної регуляції дій, що здійснюється на цьому рівні.

Термін «перцептивний рівень антиципації» означає не тільки процес формування цілісного образу предмета, що безпосередньо впливає на органи чуття, а й особливості регуляції предметно-практичних дій, що здійснюються перцептивним чином, а також і перцептивні дії, тобто дії, базовим компонентом яких є перцепція (перцептивні оцінки, вимірювання, вибір і т. п.). Це стосується й інших рівнів.

Перехід від рівня до рівня (від сенсомоторного – до мовно-розумового) характеризує ускладнення як когнітивного, так і регулятивного аспектів антиципації.

Субсенсорний рівень – це рівень неусвідомлюваних нервово-м'язових передналаштувань і рухів, що забезпечують різноманітні тонічні й потонічні ефекти, з якими пов'язане виконання майбутніх дій. Ефекти антиципації цього рівня своєрідні і стосуються широкого спектру функціональних зрушень, переважно в нервово-м'язовій системі.

Сенсомоторний рівень – це генетично рання форма антиципації, що істотно впливає на характер підготовчих операцій до очікуваних впливів. Антиципаційний ефект тут є вираженням щодо елементарного часово-просторового виявлення, розрізнення та випередження стимулу.

Перцептивний рівень характеризується певним ускладненням інтеграції психічних процесів, наслідком якої є установка індивіда на кінцевий ефект і синтез минулого досвіду; тут використовуються локальні антиципаційні схеми і форми вторинних образів-уявлень, які дають змогу виділити задачу, заздалегідь уявити можливі реакції та їх результат відповідно заданому критерію. Клас задач, які охоплюються перцептивним рівнем антиципації, зростає, а діапазон її «дозвільних ефектів» розширюється. Тут можуть спостерігатися різні ефекти надання переваги у виборі оптимальних дій, евристичні способи пошуку маршрутів в різних структурах перцептивного поля і т. д.

Віддаючи належне всім зазначеним рівням антиципації, ми зупинимось більш детально на двох вищих її рівнях, які мають безпосереднє значення, а саме рівень уявлення і мовно-розумовий рівень.

Рівень уявлень передбачає активне використання «структурних» схем, що зберігаються в оперативній і довготривалій пам'яті. На цій основі виникає особливий специфічний ефект панорамного передбачення. Панорамні образи в різних формах їх прояву дуже характерні для діяльності людини, оскільки їй доводиться орієнтуватися не тільки на те, що вона бачить перед собою безпосередньо, але і на те, що знаходиться «за її спиною» і чого ще немає, але повинно

з'являється. Ефект панорамного передбачення переживається людиною як часово-просторова безперервність того середовища, у якому вона діє і буде діяти в найближчий відрізок часу. Отже, панорамне передбачення – необхідна умова для впевнених дій суб'єкта як у часі, так і в просторі.

Мовно-розумовий (вербально-логічний) рівень, тобто рівень переважно-інтелектуальних операцій, пов'язаний із ще більшим ускладненням інтеграції психічних процесів і появою інших, якісно нових форм передбачення. На цьому рівні стає можливим більш глибоке й широкє узагальнення, а також класифікація ситуацій, що пов'язано, ймовірно, з посиленням впливу семантичного фактора, за використання зовнішньої і внутрішньої мови. Основний механізм – формулювання гіпотез про очікувані події.

На цій основі здійснюється завчасно випереджальне планування дій до настання очікуваних подій, складається мегаплан поряд із планами, що визначають ситуативні дії людини від моменту до моменту. Це дає змогу суб'єкту на основі постійно оновлюваної інформації про свій власний стан і готовності до дії формувати гіпотези про очікувані події. Передбачувана картина очікуваних подій, що складає зміст цих гіпотез, служить уявною моделлю того, чого індивід прагне досягти в найближчий відрізок часу.

У мовно-розумовому (інтелектуальному) рівні антиципації випереджальне відображення отримує найбільш повний свій прояв. «Дозвільна здатність», дальність антиципації цього рівня найбільш велика. Узагальнення та абстракції, якими оперує мислення, дають змогу вирішувати різноманітні теоретичні й практичні завдання.

Принципово новим для цього рівня антиципації є використання не тільки первинних і вторинних образів предметів, а й знаків і знакових систем, які створені людством і в яких зафіксовано його узагальнений і «спресований» досвід.

Ще більше ускладнюється процес антиципації в структурі мислення людини із включенням у вирішення групових, колективних завдань (особливо в умовах протидії). Синхронізація індивідуальних дій людини з діями своїх партнерів можлива тому, що має місце постійне взаємне передбачення планованих у часі та просторі «ходів». На цій основі виникає колективний задум. Одна з його особливостей – випереджальний характер, тобто створення можливостей до часово-просторового випередження дій інших людей (наприклад, противника). Таке колективне передбачення лежить в основі процесу координації індивідуальних задумів із загальною стратегією спільних дій групи чи колективу. Природно, що антиципаційний ефект виникає тут, з одного боку, із використанням мовної сигналізації (у згорнутій, скороченій формі), з іншого – специфічних жестів, міміки і пантоміміки, у яких в закодованому вигляді міститься додаткова інформація. На основі останньої стає можливим взаєморозуміння між партнерами під час реалізації того чи іншого задуму [7].

Висновки й перспективи. Антиципація розглядається в психологічній літературі як здатність суб'єкта діяти та приймати рішення з певним часово-просторовим передбаченням відносно очікуваних подій. Така здатність пов'язана з потребо-мотиваційними та смисловими характеристиками особистості.

Психологічні дослідження вказують на те, що розвиток антиципаційних образів триває все життя: зі збільшенням життєвого досвіду, удосконаленням професійної діяльності підвищується їхня потужність, точність і диференційованість. Будь-яка взаємодія людини зі світом передбачає зв'язок минулого з майбутнім через теперішнє. Результати аналізу теоретичної літератури дають змогу зробити висновок про необхідність цілеспрямованого розвитку компонентів здібності до професійної антиципації та необхідність передбачати можливі психологічні труднощі антиципаційної спроможності майбутніх фахівців у галузі психології і за необхідності будувати потрібну психолого-профілактичну та консультаційно-корекційну роботу. Проведений теоретичний аналіз психологічної літератури дає можливість зробити припущення про доцільність використання різних прийомів та технік корекції песимізму, емоційної нестабільності, тривожності, боязкості, емоційної напруженості, підозрілості та розвитку відкритості, оптимізму, сенситивності, самостійності, самоконтролю, особистісного зростання, адекватної самооцінки, комунікативних навичок з метою розвинення антиципаційної здатності і, як наслідок, підвищення професійної компетентності працівників освіти. Для розвитку конкретних індивідуально-психологічних детермінант, що взаємопов'язані з професійною антиципацією, можна використовувати тренінг навичок спілкування, тренінг вирішення проблем чи постановки досягнення цілей, тренінг життєстійкості та ін. Проведене дослідження не вичерпує всієї глибини проблеми. У зв'язку з цим можливе подальше проведення більш глибокого аналізу виявлених значущих зв'язків антиципаційної спроможності з індивідуально-особистісними якостями майбутніх фахівців, взаємозв'язку антиципаційних здібностей фахівців з особливостями їх роботи, наприклад, типом закладу освіти, методами роботи (робота у рамках традиційної державної освіти, Вальдорфський метод, метод М. Монтесорі тощо). Подальшого розвитку потребує також вивчення мотиваційного компонента прогностичної діяльності, дослідження ціннісно-змістовної сфери та визначення критеріїв процесу вдосконалення антиципаційної спроможності майбутніх фахівців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барчі Б. В. Дослідження проблеми становлення фахівця в психології. *Становлення особистості професіонала: перспективи й розвиток* : матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції. Одеса : ОДУВС, 2009. С. 36–39.

2. Батраченко І. Г. Мікрогенез автобіографічної антиципації особистості. *Вісник ДНУ ім. О. Гончара*. Т. 16. Сер. «Педагогіка і психологія». 2008. С. 20–25.
3. Батраченко І. Г. Зазирнути в майбутнє або Антиципація в дошкільному віці. *Дошкільне виховання*. 2010. № 5. С. 5–10.
4. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. К. : Наук. думка, 1988. 144 с.
5. Ломов Б. Ф., Сурков Е. Н. Антиципация в структуре деятельности. М., 1980. 279 с.
6. Подкоритова Л. О. Індивідуально-типологічні особливості антиципації життєвих виборів випускників вищих навчальних закладів : дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Інститут психології ім. Г. С. Костюка. К., 2006. 21 с.
7. Тараненко Т. Прогнозування і планування життєвого шляху. *Основи практичної психології*. К., Либідь. 1999. С. 177–190.
8. Сурякова М. В. Уявлення студентів-психологів про майбутню професійну діяльність. *Вісник Дніпропетровського університету економіки та права імені Альфреда Нобеля*. Серія «Педагогіка і психологія». 2011. С. 136–141.

REFERENCES

1. Barchi B. V., 2009. Doslidzhennja problem i stanovlennja fahivcja v psihologii [Investigation of the problem of becoming a specialist in psychology] Stanovlennja osobistosti profesionala: perspektivi j rozvitok: Materiali II Vseukrainskoi naukovo-praktichnoi konferencii. Odesa: ODUVS. P. 36-39.
2. Batrachenko I. G., 2008. Mikrogenez avtobiografichnoї anticipacii osobistosti [Microgenesis of Autobiographical Antispacity of Personality] T. 16. Visnik DNU im. O. Gonchara. Ser. «Pedagogika i psihologija». P. 20–25.
3. Batrachenko I. G., 2010. Zazirnuti v majbutne abo Anticipacija v doshkilnomu vici [Look In to The Future Or Antisipatio In The Preschool Age]. Doshkilne vihovannja. № 5. P. 5–10.
4. Golovaha E. I., 1988. Zhiznennaja perspektiva i professional'noe samoopredelenie molodezhi [Life Perspective and Professional Self-Determination of Youth]. K. Nauk. dumka. P. 144.
5. Lomov B. F., Surkov E. N., 1980. Anticipacija v strukture dejatel'nosti [Antitrustin the structure of activity]. M. 279 p.
6. Podkoritova L. O., 2006. Individual'no-tipologichni osoblivosti anticipacii zhittevih vboriv vipusknivikiv vishhijh navchal'nijh zakladiv [Individual-typological peculiarities of anticipation of life-election of graduates of higher educational institutions] : dis... kand. psihol. nauk: 19.00.07 Institut psihologii im. G. S. Kostjuka. K. 21 ark. : ris., tabl. Bibliogr.: ark. 173-190.
7. Taranenko T., 1999. Prognozuvannja i planuvannja zhitteвого shljahu [Prediction and Planning of the Life Path]. Osnovi praktichnoi psihologii. Libid. P.177–190.

8. Surjakova M. V., 2011. Ujavlennja studentiv-psihologiv pro majbutnju profesijnu dijal'nist [Representation of students-psychologists about the future professional activity]. Serija «Pedagogika i psihologija». Visnik Dnipropetrovs'kogo universitetu ekonomiki ta prava імені Al'freda Nobelja. P. 136-141.

Barchi B. V. ANTICIPATION AS A CONDITION OF FORECASTING, SELECTION AND REGULATION OF FUTURE ACTIVITY: THEORETICAL ASPECTS

Summary. *The article deals with the theoretical aspect of anticipation as a condition for forecasting, selecting and regulating future activities; analyzed regulatory, cognitive and communicative functions of anticipation, highlights the main theoretical approaches to understanding the concept of anticipation. Five levels of anticipation such as sub sensory, sensorimotor, perceptual, level of representation (secondary images), linguistic-mental have been described.*

The purpose of the article is to analyze the history of the concept of "anticipation" in psychological science and to distinguish the main tendencies of its evolution in the terminology apparatus of psychology.

The role and importance of the necessity of purposeful development of the components of the ability to professional anticipation and the need to anticipate the possible psychological difficulties of the anticipatory capacity of the future have been emphasized. It has been determined that for the development of specific individual psychological determinants, which are interrelated with professional anticipation, one can use: training of communication skills, training in solving problems or setting goals, training in viability. The anticipation as an ability, which is connected with the needs-motivational and semantic personality characteristics has been outlined.

The typology of the concept of "anticipation" in modern psychological science has been determined. Synonymic notions belonging to this category have been considered.

It has been proved that further development requires the study of the motivational component of the predictive activity, the study of the value-content sphere and the definition of criteria for the process of improving the anti-capability of future specialists.

Key words: *anticipation, prediction, mental reflection of the future, forecasting.*



МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>